

УДК 94 (477) (092)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/95-1-6>**Юрій ДРАБЧУК,**

orcid.org/0009-0005-0001-4538

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(Дрогобич, Львівська область, Україна) yuriy.drabchuk@gmail.com

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ГРУШЕВСЬКОГО-ЕМІГРАНТА В НОВІТНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Метою статті є відтворення рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського протягом 1919–1923 рр. в новітній українській історіографії. Методологія дослідження спирається на комплексне використання принципів історизму, об'єктивності і системності, а також загальнонаукових (узагальнення, порівняння, аналіз і синтез) і спеціально-історичних (історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-психологічний та історико-типологічний) методів історіографічного дослідження. Наукова новизна статті полягає у дослідженні малознаної проблеми рецепції громадського служіння Грушевського-емігранта. Висновки. Реконструйована картина сучасної історіографічної рецепції діяльності Грушевського-політика протягом 1919–1923 рр. демонструє небуденне зацікавлення подіями цього округу життя історика. Актуалізувавши значні поклади різнопланових джерел, науковці нашого часу рельєфно відтворили низку першопланових сюжетів громадського чину Грушевського-політика. Так, доволі повно на сьогодні досліджено модерацію істориком діяльності закордонної делегації есерів, налагодження громадської праці в УСІ, мотиви і сенси його громадської публіцистики, процес зближення з більшовиками, рецепцію доробку в тогочасному інтелектуальному просторі тощо. Водночас, ці беззаперечні здобутки оприявнили занедбані чи взагалі маргіналізовані сюжети громадського служіння Грушевського-емігранта. До перших віднесемо, приміром, ледь окреслену проблему праці історика в «Союзі «Голодним України»». Серед маргіналізованих сюжетів згадаємо чимало питань, що вимагають спеціальних джерельних пошуків (наприклад, діяльність Товариства опіки нових республік Східної Європи). Також виразно бракує компаративних студій політичних стратегій історика й інших першопланових постатей української еміграції. Вирішення цих та інших проблем уможливить підійти до створення панорамної студії про емігрантську добу життя Грушевського-політика.

Ключові слова: М. Грушевський, суспільно-політична діяльність, еміграція, сучасна українська історіографія, рецепція.

Yurii DRABCHUK,

orcid.org/0009-0005-0001-4538

Postgraduate Student at the World History and Special Historical Disciplines Department
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University
(Drohobych, Lviv region, Ukraine) yuriy.drabchuk@gmail.com

SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF HRUSHEVSKY IN EMIGRATION IN CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The purpose of the article is to reconstruct the reception of Mykhailo Hrushevsky's socio-political activity during 1919–1923 in contemporary Ukrainian historiography. The research methodology is based on the complex use of the principles of historicism, objectivity and systematicity, as well as general scientific (generalization, comparison, analysis and synthesis) and special-historical (historical-comparative, historical-genetic, historical-psychological and historical-typological) methods of historiographical research. The scholarly novelty of the article lies in its examination of the little-studied problem of the reception of Hrushevsky's public service during his years in emigration. Conclusions. The reconstructed picture of the current historiographical reception of Hrushevsky's activity as a politician in the years 1919–1923 demonstrates an unusual level of interest in this period of the historian's life. By activating substantial bodies of diverse sources, contemporary scholars have vividly reconstructed a number of key aspects of the civic engagement of Hrushevsky as a political figure. Thus, to date, fairly comprehensive research has been conducted on the historian's role in moderating the activities of the foreign delegation of the Socialist Revolutionaries, the organization of public work within the Ukrainian Sociological Institute, the motives and meanings of his publicistic writings, the process of rapprochement with the Bolsheviks, and the reception of his scholarly and political output in the intellectual milieu of the time, among other topics. At the same time, these unquestionable achievements have brought to light neglected or entirely marginalized aspects of the civic service of Hrushevsky in emigration. Among the former is, for example, the barely outlined issue of the historian's work in the "Union for Aid to the Starving in Ukraine." Among the marginalized topics are numerous questions that require specialized source-based research (for instance, the activities of the Society

for the Guardianship of the New Republics of Eastern Europe). There is also a clear lack of comparative studies of the historian's political strategies in relation to those of other leading figures of the Ukrainian émigré community. Addressing these and other problems would make it possible to move toward the creation of a panoramic study of the émigré period of Hrushevsky's life as a political figure.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, socio-political activity, emigration, contemporary Ukrainian historiography, reception.

Постановка проблеми. Дослідники Визвольних змагань єдині в переконанні, що період 1917–1923 рр. був особливим в інтелектуальній біографії автора «Історії України-Руси», позаяк у той час улюблена для нього наукова діяльність відійшла на другий план, поступившись місцем інтенсивній громадсько-політичній праці. Саме на цей період припадає керівництво М. Грушевського Центральною Радою, переховування у підпіллі за часів Гетьманату, невдала спроба відновити політичне лідерство після перемоги Директорії, а відтак і вимушений виїзд на еміграцію, де поступово визрівало розуміння причетності незалежницьких аспірацій і зумовленої цим необхідності повернення до співвітчизників для налагодження звичної культурної роботи. Ці проблеми і пов'язані з ними тематичні сюжети потрапили у фокус уваги українських соціогумантаріїв ще на зламі 80–90-х рр. ХХ ст. і відтоді не втратили своєї актуальності. Свідчення цього – значне коло різноформатних історіографічних текстів, в яких неодмінно йшлося про діяльність Грушевського-політика й публіциста. Підсумування цього огрому історіографічної рецепції дозволить визначити популярні й маргіналізовані сюжети, а також виявити консенсусні та надалі дискусійні проблеми, що стимулюватиме переосмислення пріоритетів суспільно-політичної грушевськіани. І якщо така робота стосовно часів головування історика в Центральній Раді здебільшого пророблена, то досвід осмислення громадського служіння Грушевського-емігранта ще чекає історіографічної рецепції.

Мета статті – відтворити рецепцію суспільно-політичної діяльності М. Грушевського протягом 1919–1923 рр. в новітній українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Новітнє грушевськознавство, як солідарно вважають сучасні історики науки, є міждисциплінарним напрямком з чи не найбільш динамічним поступом з-посеред інших галузей новітньої української соціогумантаристики (Тельвак, 2010; Тельвак, 2011а; Тельвак, Тельвак, 2021). З огляду на це, чимало зроблено й в аспекті дисциплінарної саморефлексії – грушевськознавці більшою чи меншою мірою звертаються до досвіду колег по цеху (Тельвак, 2015). Серед іншого, дещо на сьогодні написано й стосовно особливостей осмис-

лення суспільно-політичної діяльності Грушевського-емігранта (Тельвак, 2011b). Цієї проблеми в стислих історіографічних оглядах до своїх розвідок торкалися дослідники еміграційного періоду життєпису М. Грушевського Аркадій Жуковський (Жуковський, 2002), Світлана Панькова (Панькова, 2013), Віталій Хоменко (Хоменко, 2017) та ін. Втім, їхній історіографічний аналіз, з огляду на його прикладну мету, є доволі стислим і має бібліографічний характер, що ускладнює розуміння процесу прирощення джерельних знань та насиченості історіографічного дискурсу (Тельвак, 2000; Тельвак, 2012; Тельвак, 2013; Telwak, 2013). Цим і зумовлена актуальність обраної нами теми.

Виклад основного матеріалу. До певної міри рамковим дослідженням для осмислення суспільно-політичної праці М. Грушевського на еміграції стала розлога розвідка авторитетного представника закордонного українознавства А. Жуковського. Мовиться про його студію «Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр.», де вперше було розставлено необхідні інтерпретативні акценти й окреслено провідні сюжетні лінії (Жуковський, 2002). На початку своєї розвідки історіограф заявив, що своє завдання бачить у тому, щоби не стільки оцінювати дії історика, скільки максимально повно реконструювати цей найскладніший для розуміння окрес громадського служіння автора «Історії України-Руси».

Оперуючи публіцистикою М. Грушевського, його епістолярієм, а також актуалізованими протягом 1990-х рр. документами з українських архівосховищ, знаний історіограф фокусується на аналізі політичної праці визначного вченого. На думку А. Жуковського, з огляду на її інтенсивність, еміграційне п'ятиліття доречно поділити на два етапи: трирічний (квітень 1919 – половина 1922 рр.) та наступний дворічний (друга половина 1922 – початок 1924 рр.). Змістом першого, сповненого політичної активності періоду, твердить історіограф, було активне заангажування визначного вченого в роботу Закордонної делегації УПСР (далі – ЗД УПСР). Головною ознакою цього окресу, вказує сучасний учений, стало стрімке полівиння політичної програми емігранта і його безоглядне іншування політичними опонентами. За цей час бувший голова ЦР поступово ідейно

зближувався з більшовиками і вкінці пристав на їхню вимогу політичного самозречення як передумови отримання дозволу повернення до Києва.

Втім, слушно вказує А. Жуковський, і в наступний «академічний» період М. Грушевський не залишав громадської праці, адже реагував пером публіциста на зміну зовнішньо– і внутрішньополітичної ситуації й ідейно узасаднював своє повернення. З огляду на це сучасний дослідник спеціальну увагу відвів тогоденним громадським дописам емігранта, найважливіші з яких були опубліковані на шпальтах заснованого ним часопису «Борітеся – Поборете!». А. Жуковський вповні справедливо атестував знаний ідейний маніфест редактора «УПСР та її завдання» «магістральною статтею». В цьому дописі, на аргументовану думку дослідника, М. Грушевський спробував усталити ідеологію основних принципів соціальної і політичної програми українських есерів, максимально наблизивши її до більшовицької соціальної й національної платформи.

У прикінцевих спостереженнях А. Жуковський спробував подати збалансовану картину суспільно-політичної праці Грушевського-емігранта. Атестувавши його в душі діаспорної публіцистики «невправним політиком і ще меншим конспіратором» (Жуковський, 2002: 117), історіограф наголосив на фатальному збігові різних некорисних обставин, які лише загострювалися з часом й зробили для М. Грушевського найбільш привабливими виходом з цієї ситуації рееміграцію. Називаючи це рішення слідом за тогочасною історіографічною модою «фатальним», А. Жуковський натомість не повторив на адресу реемігранта поширених у діаспорній публіцистиці інвектив на кшталт «зміновіховець», наголосивши, що його повернення до Києва мотивувалося єдино метою працювати на благо свого народу.

Актуалізовані А. Жуковським проблемно-тематичні акценти стали відправними пунктами для подальших дослідників суспільно-політичної діяльності Грушевського-емігранта, які здебільшого погоджувалися (Мельник, 2007; Самчук, 2001; Чугаєвська, 2007), але подекуди й полемізували з авторитетним західним українознавцем. При цьому особливо багато сучасні історіографи присвятили уваги політематичній публіцистиці історика. Так, Олег Богуславський у своїх статтях (Богуславський, 2005) і монографії найдокладніше на сьогодні сфокусувався на громадських дописах бывшего голови ЦР на сторінках створеного й редагованого ним часопису «Борітеся – Поборете!» (Богуславський, 2008: 57–78). На переконання сучасного дослідника, статті

редактора в часописі фокусуються довкола трьох основних проблем: ідей і концепцій актуального стану та перспектив поступу української справи, пошуку балансу між національною ідеєю і партійною ідеологією, а також особливостей міжпартійної полеміки.

Поряд із цим, О. Богуславський аналізує розгорнуту авторами «Борітеся – Поборете!» міжпартійну полеміку. В цьому випадку сучасний історіограф втрачає необхідний для науковця контроль за емоціями й відверто стає на сторону опонентів голови УПСР. Приміром, він наголошує, що «саме М. Грушевський розпочав вакханалію звинувачень і прямих образ у пресі міжвоєнної політичної еміграції, що була вилита як особисто на С. Петлюру, так і на очолюваний ним Державний центр» (Богуславський, 2008: 71). Ба більше, без доречного в цьому випадку контекстуального змалювання ситуації, О. Богуславський наголошує, що нібито саме бывший голова ЦР «чи не перший вдавався до відвертої, неприхованої демагогії, навішування ярликів, тим самим проклавши дорогу до безкінечного процесу внутрішнього розбрату і ворожнечі» (Богуславський, 2008: 139). Така емоційність та суб'єктивізм О. Богуславського помітно знижують доказовість його історіографічних спостережень.

Значно об'єктивнішими в оцінках виявилися інші дослідники багатосюжетної еміграційної публіцистики М. Грушевського. Так, Г. Корольов відтворив еволюцію федералістської моделі голови ЗД УПСР (Корольов, 2009). Осмислюючи трансформацію автономістсько-федералістських поглядів історика у нових суспільно-політичних умовах, сучасний історіограф переконливо довів, що вони були детерміновані палким бажанням бывшего голови ЦР повернутися до плідної громадсько-політичної й науково-дослідної праці. В нових геополітичних реаліях, наголошує київський учений, ідея федералізму зазнала подальшого концептуального розвитку. Це відобразилося в її доповненні необхідністю встановлення федеративних зв'язків між сусідніми народами. Такі зміни федералістської моделі, наголошує Г. Корольов, зумовили як внутрішня національна і політична самоідентифікація визначного історика, так і його тогочасне залюбування соціалістичними гаслами. Відтак, протягом 1919–1923 рр. М. Грушевський дедалі помітніше відходить від вимоги автономного статусу України у складі російської демократичної федерації, наголошуючи на доцільності участі самостійної України у конфедерації держав. Втім, підсумовує сучасний історіограф, федералізм бывшего голови ЦР надалі був лише

тактикою, що за нею стояла стратегія незалежності України.

Наймасштабніше й найактуальніше на сьогодні дослідження публіцистики Грушевського-емігранта належить С. Паньковій. Узasadнюючи своє звернення до неодноразово обговорюваної проблеми, київська історикиня звернула увагу на деякі упущення своїх колег, насамперед в аспекті недостатності контекстуальної інтерпретації ключових сенсів публіцистичної спадщини голови ЗД УПСР. Першочергово сучасна дослідниця звертається до групи матеріалів інформаційно-агітаційного характеру, що їх М. Грушевський французькою мовою адресував західному читачеві, зацікавленому долею «неочікуваної нації». Цілковито поділяючи спостереження своїх попередників, історикиня вважає статті голови ЗД УПСР на шпальтах «L'Europe orientale – Eastern Europe» надзвичайно важливими для промоції українських державних інтересів у той важливий період обговорення на мирових конференціях контурів повоєнного укладу світу.

Також подібно до своїх попередників С. Панькова найбільшу увагу відвела дописам М. Грушевського на сторінках його еміграційної трибуни «Борітеся – Поборите!». Занурюючись у проблематику головної й найбільш дискутованої в грушевськознавстві статті вченого з цього часопису «УПСР і її завдання», історикиня аргументовано наголошує на потребі деідеологізації історіографічного дискурсу й контекстуальному підході до осмислення цього громадського допису. Відкидаючи стереотипне розуміння представників закордонного українознавства й деяких сучасних дослідників про нібито відмову М. Грушевського від попередніх незалежницьких ідеалів, С. Панькова звертає увагу на політичну реалістичність емігранта. Дослідниця має на увазі те, що на відміну від більшості українців на вигнанні, визначний історик усвідомлював потребу налагодження діалогу з новими господарями наддніпрянських теренів для відвернення їх від намірів реалізації особливо небезпечних соціальних експериментів. Також, наголошує С. Панькова, тези цього допису в жодному разі не свідчили про відмову М. Грушевського від ідеї української державності: вони мали винятково тактичний характер, позаяк автор «був впевнений у можливості паралельного розв'язання української соціальної проблеми й проблеми незалежності України» (Панькова, 2013). Подібна тактичного характеру мотивація, вказує київський історіограф, керувала головою ЗД УПСР і при написанні іншої контроверсійної в очах його сучасників й історіографів нашого часу статті «На село!».

Насамкінець, С. Панькова вперше актуалізувала зусилля Грушевського-публіциста з організації допомоги голодуючим в радянській Україні. Віднайшовши невідомі раніше звернення голови ЗД УПСР в американській діаспорній періодиці, дослідниця доповнила їх тогоденним епістолярієм вченого й переконливо відтворила його інтенсивні зусилля по збиранню коштів, продуктів і речей для наддніпрянських інтелектуалів. Завдяки медійним зверненням М. Грушевського, переконливо доводить київська історикиня, допомога голодуючим набула соборного характеру, об'єднавши українців різних країн і континентів.

Поряд із публіцистикою Грушевського-емігранта, у фокус уваги сучасних історіографів потрапила й проблематика інституційного плану. В цьому аспекті домінуючим сюжетом очікувано була праця історика як голови ЗД УПСР. Тією чи іншою мірою вона неодмінно потрапляла у фокус уваги грушевськознавців при зверненні до його інтелектуальної біографії 1919–1923 рр. Так, у спробах реконструкції еміграційного життєпису вченого авторства Ю. Шаповала й І. Верби (Шаповал, Верба, 2005: 201–228), С. Плохія (Плохій, 2011: 223–237), Я. Малика (Малик, 2011: 93–154) та Р. Пирога і В. Тельвака (Піріг, Тельвак, 2016: 402–416; Піріг, Тельвак, 2021: 399–413) солідарно наводяться факти розгортання головою ЗД УПСР активної видавничої діяльності, покликаної інтегрувати партію у світовий соціалістичний рух і представити зацікавленій західній громадськості українське бачення повоєнного устрою Європи.

Найбільш стереоскопічно на сьогодні проблему «Грушевський і ЗД УПСР» в низці статей (Бевз, 2009) і монографії (Бевз, 2008) опрацювала авторитетна дослідниця українського політикуму революційної доби Тетяна Бевз. Спираючись на матеріали партійної преси, епістолярій і спогади тогоденних діячів, а також актуалізовану з архівів інституційну документацію, дослідниця докладно реконструювала діяльність очолюваної М. Грушевським ЗД УПСР. На її аргументоване переконання, у перший рік своєї діяльності члени делегації демонстрували спільність позицій з більшістю питань, обстоюючи ідею політичної суб'єктності українців і державної незалежності. Втім, доводить київська історикиня, наступ більшовицьких військ на Другу Річ Посполиту й невтішні підсумки Ризького мирного договору очікувано зродили антибільшовицькі настрої серед багатьох партійців в Україні й за її межами. Тож бажання М. Грушевського й далі вести переговори з київським урядом призвело, твердить Т. Бевз, до роз-

колу ЗД УПСР на віденську (М. Грушевського) і празьку (М. Шаповала) групи, які розпочали руйнівне для єдності української еміграції взаємопоборювання.

Відтоді, аргументовано твердить Т. Бевз, М. Грушевський послідовно шукав шляхи порозуміння з більшовиками, принципово вирішивши для себе повернення до Києва. Спочатку він наполягав на можливості легалізації УПСР в Україні, переконуючи нових господарів ситуації в доцільності створення широкого коаліційного уряду з представників «радянських» партій. Втім, невтішні новини від М. Чечеля, який їздив зондувати ґрунт в Україну, остаточно переконали голову ЗД УПСР в безперспективності легалізації УПСР. Саме в цих умовах, наголошує історикinja, М. Грушевський прийняв принципове рішення відмовитися від головування в ЗД УПСР і розійтися з колишніми однопартійцями. Таким чином було виконано останню умову більшовиків і отримано дозвіл на повернення. У підсумку Т. Бевз відзначила, що під керівництвом М. Грушевського лівий відлам УПСР, незважаючи на розбіжності у поглядах щодо окремих питань, створював нові політичні концепції, збагачуючи українську політичну думку.

Найактуальніше звернення до проблеми «Грушевський і ЗД УПСР» належить В. Хоменку (Хоменко, 2017). Проаналізувавши згадані вище факти і події еміграційного життєпису бувшого голови ЦР, сучасний дослідник дійшов висновку про поступове вимушене згорання ним важливих громадських проєктів. Відтак історіограф аргументовано наголошує, що попри успіхи перших місяців еміграції, в загальному політична праця М. Грушевського в той період зазнала невдачі. Адже докладених головою ЗД УПСР зусиль не вистачило, вважає В. Хоменко, щоби бодай у головнішому втілити свої політичні задуми. Причиною такого стану речей сучасний дослідник вважає суміш суб'єктивних і об'єктивних чинників. Попри це, він наголошує на безпідставності атестувати Грушевського-емігранта політиком-невдахою, як це робили діаспорні інтелектуали, а слідом за ними й деякі сучасні історіографи. Адже історик скористався всіма можливостями для популяризації своєї політичної програми, але об'єктивні обставини фатально склалися не на користь української справи. В цій ситуації, підсумовує В. Хоменко, невтомний і енергійний історик бачив єдину можливість реалізувати свій потенціал через рееміграцію, чим він зрештою і скористався.

Поряд із ЗД УПСР, сучасні історіографи фокусуються й на інших створених М. Грушевським

інституціях, що були майданчиками для реалізації його політичної програми. Так, у досліджуваній період з'явилися перші спроби спеціального дослідження діяльності Комітету незалежної України (далі – КНУК), про який діаспорна історіографія небагато могла сказати з огляду на відсутність необхідних джерел. Вперше до інституційного феномену КНУК звернувся Віталій Масненко (Масненко, 2000: 30–33). Та найдокладніше на сьогодні про інституційний феномен КНУК написав Андрій Садов (Садов, 2006). Спираючись на численні матеріали з родинного фонду Грушевських у ЦДІАК, ніжинський дослідник уперше довів міжпартійний і напівтаємний характер створеного в липні 1919 р. КНУК. Говорячи про цілі КНУК, сучасний історіограф наголосив на розгортанні інформаційно-пропагандистської роботи, вперше вказавши на факт видання часопису «L'Europe orientale – Eastern Europe» саме як друкованої трибуни інституції. Іншою місією КНУК, на аргументоване переконання А. Садова, було об'єднання і модерація громадських зусиль симпатизуючих соціалістичним гаслам емігрантів з доведення до урядів західних країн справедливості українських домагань при визначенні майбутніх контурів політичної мапи Західної Європи. Та оскільки реалізувати останнє з названих завдань виявилось неможливо з огляду на стрімке розшарування української політичної еміграції, вказує історіограф, то існування КНУК втратило свою актуальність, що й спричинило його ліквідацію в кінці серпня 1920 р. з подальшим передаванням видавничих планів і матеріальних фондів новоствореному Українському соціологічному інституту (далі – УСІ).

Ще одним інституційним майданчиком для реалізації М. Грушевським його суспільно-політичних проєктів був щойно згаданий УСІ, що значною мірою продовжував і розширював завдання КНУК. Протягом 1990-х рр. в працях В. Потульницького (Потульницький, 1992), В. Ульяновського (Ульяновський, 1992), В. Трощинського (Трощинський, 1992), І. Матяш (Матяш, 2000) та В. Масненка (Масненко, 2000: 29–37) було актуалізовано значні масиви документального матеріалу з інституційної історії УСІ. На його підставі дослідники, корегуючи спостереження закордонних історіографів і перманентно розширюючи коло проблематики, переконливо довели, що М. Грушевський створював цю інституцію насамперед для реалізації широкого кола завдань інформаційно-представницького плану. На доказ цьому наводяться численні факти підготовки і видання пропагандистських матеріалів, розгорнута серед

емігрантської спільноти лекційна діяльність про-світницького плану, організація мітингів для демонстрації вимог повоєнного українства тощо. Та особливо тривалу значущість, як солідарно вказують згадані історики, мала започаткована М. Грушевським видавничча праця в УСІ.

Найбільш докладно на сьогодні інституційну історію УСІ реконструював Дмитро Судин. Поряд із суто академічними сюжетами, він також зупинився на суспільно-політичних аспектах функціонування інституційного дітища М. Грушевського. Вони, аргументовано твердить сучасний дослідник, домінували протягом першого (женецького) періоду в історії УСІ (серпень 1919 р. – березень 1920 р.) (Судин, 2012). Аналізуючи політичну мотивацію М. Грушевського при створенні ним УСІ, історіограф акцентує його намір створити своєрідне інституційне прикриття для суто політичної організації, якою був КНУК. Визначному історикові йшлося, твердить Д. Судин, щоб отримати фінансування під дослідницький проект, який продовжуватиме реалізацію покладених на КНУК громадсько-політичних завдань. Тож протягом женецького періоду зусилля співробітників УСІ були сфокусовані на інформуванні західної громадськості про український рух і презентації України у світовій політиці. В цей час, доводить історіограф, УСІ так і не набув запланованого міжпартійного характеру і став майданчиком реалізації політичної програми очолюваної М. Грушевським ЗД УПСР.

Проекти суспільно-політичного плану, аргументовано твердить Д. Судин, УСІ під керівництвом М. Грушевського реалізував і протягом другого празького періоду своєї історії (квітень 1920 – січень 1921 рр.) (Судин, 2013). Власне обставинами політичного характеру й було зумовлено перенесення осідку УСІ з Женеви до Праги, позаяк саме там перебувала більшість членів ЗД УПСР. Говорячи про зміст тогочасних громадських ініціатив голови УСІ, сучасний історіограф експонує надзвичайно активну лекційну діяльність голови Інституту і його співробітників. Іншим визначним здобутком празького періоду УСІ, що мав потужний громадський резонанс, Д. Судин подібно до своїх попередників називає розгорнуту видавничу діяльність. Ці факти, підсумовує Д. Судин, узасаднюють погляд на УСІ як на важливий для Грушевського-політика інституційний майданчик.

Поряд зі щойно проаналізованими популярними інституційними сюжетами, значно менше на сьогодні написано стосовно громадської праці М. Грушевського на чолі заснованого ним у Відні

21 квітня 1922 р. Союзу «Голодним України». Невідомий раніше аспект модерації М. Грушевським допомогової акції реконструював В. Тельвак. Опублікувавши віднайдені в архіві в Осло листи історика до знаного норвезького славіста Олафа Брока, дрогобицький дослідник довів інспіровану головою ЗД УПСР рятівничу акцію серед норвезьких інтелектуалів (Тельвак, 2018).

Ще одним популярним сюжетом еміграційного періоду біографії Грушевського-політика є з'ясування причин і обставин його повернення до Києва. Діаспорна історіографія здебільшого цілковито негативно оцінювала це рішення вченого, атестуючи його «ходінням до Каносси». Історіографи нашого часу, оперуючи значно ширшим колом джерел, більш виважено й нюансовано підійшли до осмислення феномену рееміграції М. Грушевського. Вперше в сучасному українознавстві на причинах рееміграції історика комплексно зупинився Р. Пиріг. У своїй знаній монографії про останнє десятиліття життя вченого (Пиріг, 1993: 20–35) та низці статей (Пиріг, 2006; Пиріг, 2008) він доволі повно сфокусувався на обставинах, які привели колишнього голову ЦР до рішення повернутися в Україну. Спираючись на раніше невідомі документи з багатьох матерікових архівів, київський вчений стверджує, що очільник ЗД УПСР у той час перебував на радянськфільських позиціях «диктатури трудового народу». З огляду на це історик вважав, що цілком можливим є домовитися з більшовиками у Києві стосовно вироблення спільної ідейної платформи, а відтак і налагодження взаємовигідного співробітництва між УПСР і КП(б)У. Тож фактично ціле еміграційне п'ятиліття у М. Грушевського пішло на переконування колишнього супротивника поступитися своєю абсолютною владою на українських землях і поділитися нею з іншими партіями, що стоять на «радянській» платформі, в першу чергу з УПСР. Зрозумівши марність таких сподівань, аргументовано доводить Р. Пиріг, бувший голова ЦР вирішив цілком зректися політичної активності й погодився на пропозицію більшовиків повернутися до Києва виключно для культурно-наукової праці. Наведені спостереження Р. Пирога стали загальноприйнятими в сучасній історіографії й надалі узасаднювалися та деталізувалися новими фактами іншими грушевськознавцями.

Постійне збагачення джерельної бази для осмислення проблеми рееміграції М. Грушевського збагатило історіографію новими цікавими інтерпретативними моделями. При цьому особливими новаторством й аргументованістю позначена

концептуальна пропозиція авторитетної дослідниці української міжвоєнної еміграції Валентини Піскун. Опонуючи поширеному в діаспорній історіографії погляду на вчинок Грушевського-реемігранта як на «зміновіхівство», історикиня вказує на його посутню недоречність в контексті українського реемігрантського феномену. Мовиться про те, що «зміновіхівство» було питома російським явищем, адже вражені шовіністичним синдромом російські емігранти в короткому часі зрозуміли імперську сутність більшовицької влади і виявили готовність відбудовувати разом з ними імперію – цього разу червону. Натомість М. Грушевський і симпатичні йому політичні програми поверталися до комуністичної країни з зовсім іншими планами – не дати утвердитися великодержавній уніфікації на українських землях і максимально впливати на суспільство доступними ним засобами культури (Піскун, 2002: 48).

Зрештою, чимало на сьогодні написано й стосовно рецепції різнопланової діяльності Грушевського-емігранта. Сучасні історіографи доводять, що картина рецепції діяльності Грушевського-емігранта була складною й неоднозначною. На це вперше звернув увагу дослідник прижиттєвої рецепції інтелектуальної спадщини автора «Історії України-Руси» В. Тельвак (Тельвак, 2008b). Актуалізувавши значні поклади раніше маргіналізованих джерел, сучасний дослідник довів чималу зацікавленість сучасників громадсько-політичними ініціативами й творчими здобутками голови ЗД УПСР. Якщо останні, аргументовано твердить В. Тельвак, здебільшого сприймалися з чималим пієтетом як чергове свідчення крупного дослідницького й організаційного таланту визначного гуманітарія, то складнішою була картина з осмисленням його громадських виступів. В цьому плані, твердить дрогобицький дослідник, діяльність М. Грушевського стала своєрідним лакмусовим папірцем, що проявив різні ідейні течії тогочасного українського громадського життя. Поряд

із українською рецепцією, В. Тельвак уперше спеціально звернувся до комуністичної оптики діяльності Грушевського-емігранта. Він довів маніпулятивний характер ставлення більшовиків до свого ідейного ворога. Це проявлялося в стриманій критиці його національного служіння з огляду на очікуване рішення бувшого голови ЦР повернутися до Києва. Натомість, доводить сучасний історіограф, в партійних директивах, а подекуди й в публічному просторі, звучали зневажливі оцінки М. Грушевського як політика-невдахи й зміновіхівця.

Висновки. Реконструйована картина сучасної історіографічної рецепції діяльності Грушевського-політика протягом 1919–1923 рр. демонструє небуденне зацікавлення подіями цього okresу життя історика. Актуалізувавши значні поклади різнопланових джерел, науковці нашого часу рельєфно відтворили низку першопланових сюжетів громадського чину Грушевського-політика. Так, доволі повно на сьогодні досліджено модерацію істориком діяльності закордонної делегації есерів, налагодження громадської праці в УСІ, мотиви і сенси його громадської публіцистики, процес зближення з більшовиками, рецепцію доробку в тогочасному інтелектуальному просторі тощо. Водночас, ці беззаперечні здобутки оприявили занедбані чи взагалі маргіналізовані сюжети громадського служіння Грушевського-емігранта. До перших віднесемо, приміром, ледь окреслену проблему праці історика в «Союзі «Голодним України»». Серед маргіналізованих сюжетів згадаємо чимало питань, що вимагають спеціальних джерельних пошуків (наприклад, діяльність Товариства опіки нових республік Східної Європи). Також виразно бракує компаративних студій політичних стратегій історика й інших першопланових постатей українського еміграційного життя. Вирішення цих та інших проблем уможливить підійти до створення панорамної студії про емігрантську добу життя Грушевського-політика.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевз Т. А. Діяльність Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. 2009. Т. XXIII. С. 368-385.
2. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). Київ: ППІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 587 с.
3. Богуславський О. Дороговакази і манівці: пошук національної ідеї в еміграційній політичній публіцистиці М. Грушевського. *Збірник праць науково-дослідного центру періодики*. 2005. Вип. 13. С. 548-559.
4. Богуславський О. Преса міжвоєнної української еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії: монографія. Запоріжжя: Просвіта, 2008. 451 с.
5. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919-1924 рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 96-125.
6. Корольов Г. Трансформація федералістської концепції М. Грушевського в роки еміграції (1919-1924). *Історичний журнал*. 2009. № 2. С. 64-70.
7. Малик Я. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. 172 с.

8. Марочко В. І. «Борітеся – поборете!»: Листи Михайла Грушевського на еміграції (1919-1922 рр.). *Україна соборна*. 1995. Вип. 4. Т. 1. С. 152-160.
9. Масненко В. В. Історичні концепції М. С. Грушевського та В. К. Липинського. Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. Київ, Черкаси: Брама-ІСУЕП, 2000. 284 с.
10. Матяш І. Український Соціологічний Інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності. *Український історик*. 2000. № 4. С. 44-56.
11. Мельник О. Діяльність Михайла Грушевського в еміграції за матеріалами його листування (1921-1924 рр.). *Українська історична наука на шляху творчого поступу*. Луцьк: РВВ «Вежа», 2007. С. 364-370.
12. Панькова С. М. "...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві". *Грушевський М. С. Твори: у 50 т.* Львів: Видавництво "Світ", 2013. Т. 4. Кн. 2. С. V-XVIII.
13. Пиріг Р. Феномен рееміграції Михайла Грушевського: сучасні інтерпретації. *Науковий збірник, присвячений 125-річчю з дня народження митрополита Іларіона Огієнка*. Київ, 2008. С. 234-241.
14. Пиріг Р. Я. Життя М. С. Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). Київ, 1993. 198 с.
15. Пиріг Р. Я. Ідейно-політичні підстави компромісу Михайла Грушевського з більшовицькою владою. *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 4-19.
16. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
17. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
18. Піскун В. Повернення Михайла Грушевського в Україну як зваба більшовизму й надія на дію. *Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності*. Київ, 2002. С. 45 – 54.
19. Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ : Критика, 2011. 599 с.
20. Потульницький В. Фрагменти діяльності Українського соціологічного інституту у Відні (за матеріалами родинного фонду Грушевських). *Українська діаспора*. 1992. Ч. I. С. 98-109.
21. Садов А. М. С. Грушевський і Комітет Незалежної України за матеріалами родинного фонду Грушевських (ЦДІАК, Ф. 1235). *Український археографічний щорічник*. Нова серія. 2006. Виц. 10/11. С. 697-724.
22. Самчук В. Головні засади громадсько-політичної та наукової діяльності М. С. Грушевського в еміграції. *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI ст.»*. Чернівці, 2001. Т. 3. С. 200-205.
23. Судин Д. Ю. Женевський період діяльності Українського Соціологічного Інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.). *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. 2012. Вип. 6. С. 37-50.
24. Судин Д. Ю. Празький період діяльності Українського Соціологічного Інституту (квітень 1920 – січень 1921 рр.). *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. 2013. Вип. 7. С. 230-244.
25. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939-1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35-36. С. 354-366.
26. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483-498.
27. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011а. № 2-3 (273). С. 290-298.
28. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29-35.
29. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008b. Вип. 18. С. 181-203.
30. Тельвак В. Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. No 1–2. С. 35–64.
31. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011b. Вип. 3. С. 72-82.
32. Тельвак В. Листи Михайла Грушевського до Олафа Брока. *Український історичний журнал*. 2018. № 3. С. 184–199.
33. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржійські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2013. Вип. 6. С. 104-107.
34. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич, 2008а. 494 с.
35. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4-16.
36. Трощинський В. Український соціологічний інститут у Празі: організація і наукова праця (1924-1932 рр.). *Українська діаспора*. 1992. Ч. 2. С. 23-35.
37. Ульяновський В.І. Проекти Українського соціологічного інституту М. С. Грушевського. *Філософська і соціологічна думка*. 1992. № 7. С.109-123.
38. Хоменко В. Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського в еміграції (1919–1924 рр.). *Емінак*. 2017. № 2 (18). Т. 1. С. 45–49.
39. Чугаєвська Я. Михайло Грушевський і студентський рух в еміграції в 1920-ті роки. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. 2007. Вип. 92. С. 71-73.
40. Шаповал Ю., Верба І. *Михайло Грушевський*. Київ: Альтернативи, 2005. 351 с.
41. Telwak W. Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. 2013. Вип. XII. С. 129-136.

REFERENCES

1. Bevz, T. A. (2008). Partiiia sotsialnykh perspektyv i natsionalnykh interesiv (Politychna istoriia UPSR) [Party of Social Perspectives and National Interests (Political History of the Ukrainian Socialist Republic)]. Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
2. Bevz, T. A. (2009). Diialnist Zakordonnoi delehatsii Ukrainskoi partii sotsialistiv-revoliutsioneriv [Activities of the Foreign Delegation of the Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries]. *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnoho instytutu ukrainoznavstva*. XXIII. 368-385. [in Ukrainian].
3. Bohuslavskiy, O. (2005). Dorohovkazy i manivtsi: poshuk natsionalnoi idei v emihratsiini politychnii publitsystytsi M. Hrushevskoho [Signposts and Detours: The Search for a National Idea in M. Hrushevsky's Emigration Political Journalism]. *Zbirnyk prats naukovo-doslidnoho tsentru periodyky*. 13. 548-559. [in Ukrainian].
4. Bohuslavskiy, O. (2008). Presa mizhvoiennoi ukrainiskoi emihratsii i borotba za nezalezhnist Ukrainy: istorychni shliakh, dosvid, diskusii [The press of the interwar Ukrainian emigration and the struggle for the independence of Ukraine: historical path, experience, discussions]: monohrafiia. Zaporizhzhia: Prosvita. [in Ukrainian].
5. Zhukovskiy, A. (2002). Politychna i publitsystychna diialnist M. S. Hrushevskoho na emihratsii 1919-1924 rr. [Political and journalistic activity of M. S. Hrushevsky in emigration 1919-1924]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1. 96-125. [in Ukrainian].
6. Korolov, H. (2009). Transformatsiia federalistskoi kontseptsii M. Hrushevskoho v roky emihratsii (1919-1924) [Transformation of the federalist concept of M. Hrushevsky during the emigration (1919-1924)]. *Istorychnyi zhurnal*. 2. 64-70. [in Ukrainian].
7. Malyk, Ya. (2011). Mykhailo Hrushevskiy: viina, revoliutsiia, emihratsiia [Mykhailo Hrushevsky: war, revolution, emigration]: monohrafiia. Lviv: LRIDU NADU. [in Ukrainian].
8. Marochko, V. I. (1995). «Boritesia – poborete!»: Lysty Mykhaila Hrushevskoho na emihratsii (1919-1922 rr.) [“Fight – you will win!”: Letters of Mykhailo Hrushevsky in emigration (1919-1922)]. *Ukraina soborna*. 4. 1. 152-160. [in Ukrainian].
9. Masnenko, V. V. (2000). Istorychni kontseptsii M. S. Hrushevskoho ta V. K. Lypynskoho. Metodolohichni i suspilno-politychni vymiry ukrainiskoi istorychnoi dumky 1920-kh rokiv [Historical concepts of M. S. Hrushevsky and V. K. Lypynsky. Methodological and socio-political dimensions of Ukrainian historical thought of the 1920s]. Kyiv, Cherkasy: Brama-ISUEP. [in Ukrainian].
10. Matiash, I. (2000). Ukrainyskyi Sotsiolohichniy Instytut M. S. Hrushevskoho: osnovni napriamy ta etapy diialnosti [Ukrainian Sociological Institute of M. S. Hrushevsky: main directions and stages of activity]. *Ukrainskyi istoryk*. 4. 44-56. [in Ukrainian].
11. Melnyk, O. (2007). Diialnist Mykhaila Hrushevskoho v emihratsii za materialamy yoho lystuvannia (1921-1924 rr.) [The activities of Mykhailo Hrushevsky in emigration based on the materials of his correspondence (1921-1924)]. *Ukrainska istorychna nauka na shliakhu tvorchoho postupu*. Lutsk: RVV «Vezha». 364-370. [in Ukrainian].
12. Pankova, S. M. (2013). "...Ni khvyli ne vvažhav sebe emihrantom, tilky zakordonnym robitnykom na nashii natsionalnii nyvi" ["...I never considered myself an emigrant, only a foreign worker in our national field"]. *Hrushevskiy M. S. Tvory: u 50 t.* Lviv: Vydavnytstvo "Svit". T. 4. Kn. 2. V-XVIII. [in Ukrainian].
13. Piskun, V. (2002). Povnennia Mykhaila Hrushevskoho v Ukrainu yak zvaba bilshovyzmu y nadiia na diiu [The Return of Mykhailo Hrushevsky to Ukraine as a Lure of Bolshevism and Hope for Action]. *Mykhailo Hrushevskiy – naukovets i polityk u konteksti suchasnosti*. Kyiv. 45 – 54. [in Ukrainian].
14. Plokhii, S. (2011). Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho [The Great Reshuffle. The Unusual Story of Mykhailo Hrushevsky]. Kyiv : Krytyka. [in Ukrainian].
15. Potulnytskyi, V. (1992). Frahmenty diialnosti Ukrainskoho sotsiolohichnoho instytutu u Vidni (za materialamy rodynnoho fondu Hrushevskykh) [Fragments of the Activities of the Ukrainian Sociological Institute in Vienna (Based on Materials from the Hrushevsky Family Fund)]. *Ukrainska diaspora*. I. 98-109. [in Ukrainian].
16. Pyrih, R. (2008). Fenomen reemihratsii Mykhaila Hrushevskoho: suchasni interpretatsii [The phenomenon of re-emigration of Mykhailo Hrushevsky: modern interpretations]. *Naukovyi zbirnyk, prysviachenyi 125-richchuu z dnia narodzhennia mytropolyta Ilariona Ohiiienka*. Kyiv. 234-241. [in Ukrainian].
17. Pyrih, R. Ya. (1993). Zhyttia M. S. Hrushevskoho: ostannie desiatylittia (1924-1934) [The life of M. S. Hrushevsky: the last decade (1924-1934)]. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Pyrih, R. Ya. (2006). Ideino-politychni pidstavy kompromisu Mykhaila Hrushevskoho z bilshovytskoiu vladoiu [Ideological and political grounds for the compromise of Mykhailo Hrushevsky with the Bolshevik government]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 5. 4-19. [in Ukrainian].
19. Pyrih, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biohrafichni narys [Mykhailo Hrushevsky: biographical sketch]. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
20. Pyrih, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskiy: zhyttiepys na tli doby [Mykhailo Hrushevsky: biography against the background of the times]. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIuS. [in Ukrainian].
21. Sadov, A. (2006). M. S. Hrushevskiy i Komitet Nezaleznoi Ukrainy za materialamy rodynnoho fondu Hrushevskykh (TsDIAK, F. 1235) [M. S. Hrushevsky and the Committee of Independent Ukraine Based on Materials from the Hrushevsky Family Fund (TsDIAK, F. 1235)]. *Ukrainskyi arkhoehrafichniy shchorichnyk. Nova seriia*. 10/11. 697-724. [in Ukrainian].
22. Samchuk, V. (2001). Holovni zasady hromadsko-politychnoi ta naukovo diialnosti M. S. Hrushevskoho v emihratsii [The main principles of the socio-political and scientific activities of M. S. Hrushevsky in emigration]. *Mizhnarodnyi Naukovyi Konhres «Ukrainska istorychna nauka na porozii XXI st.»*. Chernivtsi. 3. 200-205. [in Ukrainian].
23. Sudyn, D. Yu. (2012). Zhenevskiy period diialnosti Ukrainskoho Sotsiolohichnoho Instytutu (serpen 1919 – berezen 1920 rr.) [The Geneva period of the Ukrainian Sociological Institute (August 1919 – March 1920)]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia sotsiolohichna*. 6. 37-50. [in Ukrainian].

24. Sudyn, D. Yu. (2013). Prazkyi period diialnosti Ukrainkoho Sotsiologichnoho Instytutu (kviten 1920 – sichen 1921 rr.) [The Prague period of the Ukrainian Sociological Institute (April 1920 – January 1921)]. *Visnyk Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia sotsiologichna*. 7. 230–244. [in Ukrainian].
25. Telvak, V. (2000). Vychennia istoriko-teoretychnoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukrainskoi diaspori (1939-1990 rr.) [Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939-1990)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 35-36. 354-366.
26. Telvak, V. (2008a). Tvorchia spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [Creative Heritage of Mykhailo Hrushevsky in judgements of his contemporaries (end XIX c. – 1930s)]. Kyiv-Drohobych. [in Ukrainian].
27. Telvak, V. (2008b). Diialnist Mykhaila Hrushevskoho emihratsiinoi doby v dyskusiiakh pershoi polovyny 20-kh rokiv [The Activities of Mykhailo Hrushevsky during the Emigration Period in the Discussions of the First Half of the 20s.]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 18. 181-203. [in Ukrainian].
28. Telvak, V. (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznavstvo*. 3. 29-35. [in Ukrainian].
29. Telvak, V. (2011a). Hrushevskiana Ruslana Pyroha [Hrushevskiana by Ruslan Pyrih]. *Arkhivy Ukrainy*. 2-3 (273). 290-298. [in Ukrainian].
30. Telvak, V. (2011b). Doslidzhennia retseptsii tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukrainskoi diaspori (40–80-ti roky) [A Study of the Reception of Mykhailo Hrushevsky's Creative Heritage in the Historiography of the Ukrainian Diaspora (1940s–1980s)]. *Studii z istorii Ukrainkoi revoliutsii 1917–1921 rokiv*. 3. 72–82. [in Ukrainian].
31. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana na storinkakh «Ukrainskoho istorichnoho zhurnalu» (1991–2010 rr.) [Hrushevskian on the pages of the "Ukrainian Historical Journal" (1991–2010)]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. 22. 483-498. [in Ukrainian].
32. Telvak, V. (2013). Monografichna hrushhevskiana: sproba uzahalnennia [Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization]. *Hurzhiivski istorichni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats*. 6. 104-107. [in Ukrainian].
33. Telvak, V. (2015). Dobryi istoryk, ale pohanyi polityk»: retseptsiiia tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho pislia 1914 roku [A Good Historian, but a Bad Politician: Reception of Mykhailo Hrushevsky's Creative Heritage after 1914]. *Scriptorium nostrum*. 1–2. 35–64. [in Ukrainian].
34. Telvak, V. (2018). Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Olafa Broka [Letters of Mykhailo Hrushevsky to Olaf Brok]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 3. 184–199.
35. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Suchasne hrushhevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky studies: achievements, losses, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 5. 4-16. [in Ukrainian].
36. Troshchynskiy, V. (1992). Ukrainkyi sotsiologichnyi instytut u Prazi: orhanizatsiia i naukova pratsia (1924-1932 rr.) [Ukrainian Sociological Institute in Prague: Organization and Scientific Work (1924–1932)]. *Ukrainska diaspora*. 2. 23-35. [in Ukrainian].
37. Ulianovskiy, V. I. (1992). Proiekty Ukrainkoho sotsiologichnoho instytutu M. S. Hrushevskoho [Projects of the Ukrainian Sociological Institute of M. S. Hrushevsky]. *Filosofska i sotsiologichna dumka*. 7. 109-123. [in Ukrainian].
38. Khomenko, V. (2017). Suspilno-politychna diialnist Mykhaila Hrushevskoho v emihratsii (1919–1924 rr.) [Social and Political Activities of Mykhailo Hrushevsky in Emigration (1919–1924)]. *Eminak*. 2 (18). 1. 45–49. [in Ukrainian].
39. Chuhaievskaya, Ya. (2007). Mykhailo Hrushevskiy i studentskyi rukh v emihratsii v 1920-ti roky [Mykhailo Hrushevsky and the student movement in emigration in the 1920s]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriiia «Istoriia»*. 92. 71-73. [in Ukrainian].
40. Shapoval, Yu., Verba, I. Mykhailo Hrushevskiy [Mykhailo Hrushevskiy]. Kyiv: Alternatyvy, 2005. [in Ukrainian].
41. Telwak, W. (2013). Monograficzne hrushzewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. XII. 129-136. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 19.01.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 27.03.2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

